

EL MUSEU DE VILAFAMÉS I LA RECUPERACIÓ DEL NUCLI ANTIC

THE MUSEUM OF VILAFAMÉS AND THE RECUPERATION OF THE HISTORICAL CENTER

Vicent Álvarez i Rubio

Advocat, exmembre del Consell Valencià de Cultura

Resum A principis dels anys setanta el crític d'art Vicente Aguilera Cerni va concebre crear un museu d'art contemporani al nucli antic de Vilafamés, el qual es trobava quasi en ruïnes, aconseguint el suport del seu alcalde, Vicent Benet. S'aconseguí que la Diputació de Castelló comprara el palau del Batlle, un edifici del segle XVI, en què es va instal·lar el Museu; alhora, molts artistes van comprar cases i les van rehabilitar, amb dificultats. Es va recuperar, doncs, tot un conjunt de gran encant, i es va evitar la degradació i destrucció d'un enclavament de gran bellesa. El govern de la Generalitat Valenciana, per decret de 22 d'abril de 2005, declara el centre històric de Vilafamés bé d'interès cultural (BIC), en la categoria de conjunt històric. Avui estem davant el repte de passar a una completa recuperació segons els moderns criteris d'una rehabilitació més planificada, de conciliar paisatge, urbanisme, i una activitat residencial i cultural òptima.

Paraules clau Museu d'Art Contemporani, conjunt històric, BIC, rehabilitació.

Abstract At the beginning of the 1970's the art critic Vicente Aguilera Cerni conceived the idea of creating a Contemporary Art Museum in the historical center of Vilafamés, which was at that time practically in ruins. With the support of the mayor, Vicente Benet, he convinced the provincial government of Castellón to buy the Palace of Batlle, a building from the 17th century, where the museum was installed. At the same time many artists and friends bought houses there and started (despite some difficulties) restoring them. A whole ensemble of streets and spaces full of great charm began to recover, thus avoiding the degradation and destruction of an enclave of great beauty. A decree on the 22nd of April of 2005 by the government of the Generalitat Valenciana declared the historical center of Vilafamés a site of cultural interest (BIC) in the category of a historical set. Today we face the challenge of making a complete recovery according to modern criteria for a more premeditated rehabilitation, reconciling the landscape and urban area with an ideal residential and cultural activity.

Keywords Museum of Contemporary Art, Historical Set, Heritage of Cultural Interest, BIC, Restoration.



Façana del Palau del Batlle, actual seu del MACVAC, h. 1970.



Vicente Aguilera Cerni a Vilafamés, h. 1970.

Introducció

A principis dels anys setanta no havíem sentit parlar de Vilafamés, fou a través d'uns pintors, amics de la meua esposa Elia Serrano, com entràrem en contacte amb el projecte i la realitat, la qual acabaria formant part de la nostra vida; es tractava d'una aventura, sí. Certament fou una autèntica aventura que ens va atreure, es tractava d'ajudar a crear un museu d'art contemporani en la tardor del franquisme.

Quan per tot arreu apareixen nous impulsos per a superar la mediocritat i la pobresa cultural que patíem, aleshores la perspectiva d'encetar una experiència com la de Conca oferia una perspectiva quasi revolucionària. Vinguérem, compràrem casa, i hem estat, en la mesura de les possibilitats, presents i participant, tant en la tasca del Museu com en la necessària recuperació d'un conjunt històric amb un entorn urbà i paisatgístic ric i bell, com és la part alta de Vilafamés.

El present article intentarà incidir en aquells aspectes del procés generat a partir de posar en funcionament del Museu d'Art Contemporani Vicente Aguilera Cerni, i molt concretament sobre la relació entre aquest i la recuperació d'un poble que ara tindria enfonsada una part del seu nucli urbà; una part que, com podem comprovar, és molt valuosa. El projecte encetat als anys setanta no ha acabat, tant des del punt de mira de l'activitat museística com en altres aspectes, puix resten moltes coses a fer, ja que hi existeixen assignatures pendents i inèrcies. No sols pense en recursos i mitjans econòmics, puix cal articular-hi objectius i prioritats urbanes, i que tots, veïns i residents, ens sentim implicats, i assumir el desafiament present: fer de Vilafamés un referent, un model d'articulació entre l'art, la cultura, la conservació del patrimoni històric i del seu entorn rural.

Intentaré centrar-me en uns aspectes, i ho faré també, des d'una òptica que a vegades es

manifesta amb insatisfacció, conformada darrerament des de l'Associació d'Amics del Casc Antic de Vilafamés, una entitat que, com es veu, intenta ajuntar gent especialment sensible al fet del patrimoni com a llegat valuós a conservar. Sense més entrem, per tant, en matèria.

Breu apunt: història i societat

Vicente Aguilera Cerní va intuir, quan arribà a Vilafamés per a visitar el seu oncle, en 1969, que aquest poble tenia moltes possibilitats. Encara no eren els moments del *boom* del taulell, ni del turisme de mar i platja. El poble mostrava les restes d'un passat millor, la simple observació del barri antic constata l'existència de carrers i carrerons amb una trama urbana empinada, tortuosa, amb uns edificis buits en gran majoria, però amb detalls

d'una singular arquitectura popular. El palau del Batlle, actual seu del Museu, testimoniava que el poble havia jugat un paper important en la governació i administració de la comarca en èpoques anteriors.

Alguns pintors, com Antonio López Ruiz, juntament amb Uiso Alemany seguiren Aguilera i visitaren Vilafamés, i en una entrevista que li féu al primer ens contà com:

Quan arribarem, el casc antic estava com assolat. Moltes cases abandonades estaven enfonssades. Algunes encara per les bombes de la guerra. No tenien llum ni aigua ni desaigues ni clavegueram. La gent del poble volia desfer-se de les cases i les venien per dues o tres mil pessetes. (AACAV, 2011).

També un altre pintor, procedent de Madrid, Agustín de Celis, coincideix amb tal descripció i aporta testimonis (AACAV, 2013). Jo mateix,



Beatriz Guttman en su casa de Vilafamés.

que vaig venir el 1971, també recorde aquella impressió d'una mica de desolació.

Efectivament Vilafamés havia estat un nucli urbà musulmà que conqueriren les tropes de Jaume I, entre el 1233 i el 1235, i el van dotar de la seua carta pobla, l'any 1241, tal com consta documentalment:

Guillem Ramón de Viella, volen poblar de cristians el castell de Vilafamés, atorga amb l'autoritat del Rei en Jaume I carta de població als pobladors del dit castell, igualment, en nom del monarca Guillem Ramón donà pobla aquesta vila a alguns dels seus cavallers... (Rabassa, Díaz de Rábago, 1995).

Els assentaments ibèrics que existeixen als voltants, com és el poblat del Racó de Rata, fan pensar en anteriors pobladors. El fet és que, des d'aleshores, Vilafamés ha estat el centre d'altres nuclis poblats i de masos, amb una dedicació de la gent a l'agricultura i a la ramaderia, Sarthou Carreres dedica unes notes en la seua Geografia del Regne de València i assenyala en els seus habitants de certes virtuts: «son trabajadoras, honrados y sufridos en las adversidades» (1989: 447).

Als anys setanta encara pertanyia a Vilafamés, Sant Joan de Moró, altres poblacions s'havien separat amb anterioritat, cas de la Vall d'Alba. El fet és que en aqueixos moments de primeries del segle xx una part de la riquesa del poble es va veure afectada per la prohibició que afectà la vinya, la qual cosa encara accentuaria més la decadència del poble. Cal apuntar, però, com l'abandonament del nucli antic, es va generar en la immediata postguerra, ja que molta gent se sentia més còmoda a la part de baix i també per haver caigut bombes, durant la guerra civil, a la part alta.

En aquesta situació naix la idea del museu, els mèrits inicials de la seua creació s'atribueixen de manera inequívoca a Aguilera i a l'alcalde i diputat provincial, Vicent Benet. En una conversa que vaig tenir amb aquest darrer en manifestà com hagué d'imposar el

seu criteri als seus regidors a l'hora d'instal·lar el clavegueram al barri antic, puix no hi eren partidaris, ja que consideraven perduda aqueixa part del poble. El cas és que Aguilera i Benet aconseguiren, pas a pas, amb insistència, fins i tot va haver d'abordar el ministre directament, que la Diputació comprés el palau del Batlle i que el Ministeri pagués la rehabilitació. Segur que en altres treballs d'aquesta revista trobarà el lector detall de tot el que acabe de comentar.

La pintora Beatriz Guttmann que s'hi compraria casa i participà activament en la posada en funcionament del Museu, en el seu llibre *El museo de Vilafamés, un hecho insólito*, ens relata com ja el 1969 tingué lloc una exposició d'art de quinze obres, i que a l'estiu li seguiria altra de 23. Després, el nombre seria de vuitanta, les dues primeres van ser fetes al Museu de Vi, ara sala Quatre Cantons, i l'última als baixos de la biblioteca. Fou el 18 de març de 1972 quan s'inaugurà el Museu, un esdeveniment que per a la gent del poble seria una gran novetat que va crear-hi una certa perplexitat.

Ocupació i rehabilitació de les cases buides

Molts van ser els artistes que es van afegir a l'aventura d'Aguilera, una aventura en ple franquisme que trencava esquemes, i en la qual participarien persones de clar signe opositor, com el mateix Aguilera. Com ja he apuntat, cridaner va estar l'acolliment positiu del projecte en la persona de Vicent Benet, alcalde, del règim òbviament, però que demostrà un tarannà obert i clarivident. Cal esmentar, igualment, com un funcionari municipal, Batiste Suller, va ajudar i col·laborar. Llavors, i mentre es feien gestions per a la creació del museu, molts artistes compraren les cases buides i abandonades, el mateix López Ruiz apunta com fins a una quarantena de pintors i gent del món de l'art arribaren a viure al poble; cita noms com Menan, Progreso, Uiso, Beatriz Guttmann, Agustín de Celis i D'Amico, Nassio



Carrer Hospital, h. 1970.



Carrer Hospital a l'actualitat.

Bayarri, Michavila, Reus, Ana Cruz, Antolí Candela, Cantalapiedra... «veníem a l'estiu amb les famílies, sogres incloses [...] això sí, cada dia anàvem de ferra...» (AACAV, 2011).

Beatriz Guttmann relata les dificultats per a rehabilitar les cases:

Las actividades paralelas, cuando son acuciantes como son las del campo, prevalecen sobre las demás, así que no existía ni el albañil, ni carpintero... cuando llegaba el tiempo de la recogida de las cosechas, el pueblo quedaba completamente vacío durante las horas de trabajo. Todos trabajaban en el campo. Luego venía la almendra, y así las continuas interrupciones, eran parte integrante de la filosofía particular del hombre rural. (1995: 94)

Progreso, en la mateixa línia, diu «la rehabilitació de la casa va ser costosa, en part

perquè no hi havia manobres i, per tant, s'havien de dur des de fora» (AACAV, 2014). Els mateixos artistes havien de posar-se a la feina, i ajudar-hi com podien o sabien. Agustín de Celis ens relatà com, quan va decidir comprar la casa, el qualificaren de foll, ja que la casa estava enderrocada i no hi havia ni llum ni aigua (AACAV, 2013).

Aquest procés de recuperació tingué algunes conseqüències socials i econòmiques, les quals van originar l'aparició d'empreses locals de la construcció, la millora dels serveis, mantenint-se fins fa pocs anys alguns xicotets comerços. Va haver-hi un reduït turisme, basat en un tipus de visitant culte, en part, atret per algunes activitats que es feren com van estar les jornades musicals, la tardor cultural, creació d'algun taller cultural, etc. Algun pe-

tit comerç va continuar la seua activitat per un temps. En síntesi, va haver-hi una certa dinamització de l'activitat local.

En resum, voldria remarcar:

a) La recuperació del nucli antic. Es va evitar la seua total degradació i destrucció, gràcies al fet de la creació del Museu i, especialment, a la compra i rehabilitació de cases pels artistes i els seus amics o coneguts.

b) La col·laboració i actuació de l'alcalde fou decisiva, la seua receptivitat envers el projecte d'Aguilera, i les primeres gestions per a fer més habitable la part antiga de Vilafamés van possibilitar l'ocupació de cases, i es va encetar el procés de recuperació d'un conjunt històric de gran valor patrimonial.

c) El procés de recuperació i conservació del patrimoni i de l'art es van relacionar, ja que Museu i nucli antic són part d'un projecte més ample i es necessiten, tot tenint en compte que estem davant d'un procés prou espontani i no regulat. Amb posterioritat alguns dels artistes que hi participarem en aquell primer impuls han deixat el poble o han venut la casa, per diferents motius, biològics, per exemple, alguns altres seguim i hi ha vingut gent nova.

Cal afegir com, el 26 d'abril de 2005, la Generalitat Valenciana, en compliment de la legalitat, va declarar gran part del nucli antic bé d'interès cultural (BIC) amb la categoria de conjunt historicoartístic. Aquesta declaració hauria de comportar un canvi qualitatiu, el que implicaria passar a una conservació més regulada i, per tant, més adient, i situar el centre del pla de desenvolupament urbà en relació a la recuperació al Museu, element articulador tant des del punt de mira urbanístic com de l'activitat cultural a impulsar des dels poders públics, en aquest punt ens aturem.

Cal un nou impuls

Cal recordar algunes consideracions que avui en dia són criteris acceptats pels experts i per

les institucions internacionals en relació als centres històrics, en tant que són un patrimoni a conservar. En el mateix sentit hem de tenir en compte els mandats que es dedueixen de la vigent Constitució, la Llei de patrimoni històric espanyol, i la Llei de patrimoni cultural de la Comunitat Valenciana.

La concepció generalitzada, consagrada per la Carta de Venècia de 1964, considera que el patrimoni històric està integrat per tots aquells elements que incorporen una referència històrica en sentit ampli, com a forma de coneixement de les formes de viure, pensar i sentir dels homes d'èpoques passades, per a superar ja la tradicional visió esteticista que va estar vigent en altres moments i que es basava en la figura de «monument» sobre les altres manifestacions, la qual cosa a partir de 1964 es veu amb la supressió del qualificatiu «artístic» acompanyant al terme «històric», aquesta concepció moderna implica que, entre altres béns, als conjunts històrics l'arquitectura popular ha de ser protegida i transmesa a les generacions futures (García García, 2000).

Com remarca María Pilar García Cuetos (2012) les estructures vernacles són a tot el món extremadament vulnerables i s'enfronten al perill que implica l'homogeneïtzació arquitectònica. La continuïtat dels sistemes tradicionals de construcció es revela fonamental per la restauració i la conservació del patrimoni arquitectònic. Cal per tant, fixar uns criteris d'adaptació a les noves necessitats per a garantir la seua conservació i habitabilitat. Un greu problema es presenta, com hem pogut comprovar en el cas de Vilafamés, es tracta de la manca de criteris, per part dels seus tradicionals ocupants, la qual cosa hauria de comportar una tasca educativa per a generar una conservació fidel dels caràcters propis. En tal ordre calen programes de sensibilitat i formar personal amb tècniques tradicionals dels oficis.



Carrer del Pilar, h. 1968.

Com sabem, a Espanya la Constitució proclamà com a principi que els poders públics garantiren la conservació del patrimoni històric, la Llei de patrimoni històric espanyol desplegaria aquest principi i la Llei valenciana de patrimoni cultural acabaria de configurar el nostre sistema en la matèria. Aquesta regulació, amb una sèrie de punts compartits entre l'Estat i la resta d'institucions, estableix la figura de «conjunt històric». A partir dels anys vuitanta el Ministeri de Cultura, i posteriorment les comunitats autònomes amb competències transferides, han declarat béns d'interès cultural molts conjunts històrics.

Al País Valencià, Comunitat Valenciana, el llistat és considerable, però, injustificadament, hem de plantejar com al cas de Vilafamés es va deixant de banda, llavors, què va passar? Segons reconeix el Decret del Govern Valencià 80/2005, pel qual es declarà bé d'interès cultural el conjunt històric de Vilafamés, ja el 6 de febrer de 1981 la Direcció General de Belles

Arts del Ministeri de Cultura acordà tenir per incoat, o per encetat, l'expedient de declaració com a BIC del conjunt històric de Vilafamés. Per raons que ignorem, aquesta iniciativa s'atura anys i anys sense que ningú digués res, malgrat que s'havien transferit les competències a la Generalitat Valenciana.

L'any 2003, amb data 16 d'octubre, jo mateix i altra persona instarem la Generalitat Valenciana perquè impulsés el tràmit que estava paralitzat. Per Resolució de 9 de juliol de 2004 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència s'acordà continuar la tramitació incoada pel Ministeri demanant informes al Consell Valencià de Cultura i a la Reial Acadèmia de Sant Carles. Finalment es dictà el decret declaratori, el 22 d'abril de 2005. Aquest acte contenia una sèrie d'elements que cal resumir així:

Es defineix una àrea ampla que delimita el que conforma el conjunt històric que comprèn el recinte primitiu de la població, que és la part alta, en la qual es troba el Castell,



Carrer del Pilar en l'actualitat.

l'antiga Casa de la Vila, l'església de la Sang, els carrers adjacents i tot un entorn en el qual està el palau del Batlle. En resum, gran part del conjunt murallat.

L'estructura urbana respon a una tipologia d'edificació espontània, de carrers tortuosos, i irregulars, que busquen la seua adaptació a la topografia i l'assolellament, amb un traçat medieval.

Existència d'una unitat paisatgística conformada per diversos barris. Sobre la construcció destaca: que és construcció de tàpia i pedra, amb algunes edificacions amb façanes senceres de carreuats, i altres amb carreus a la planta baixa, cantonades i als llindars i arcs, conformant cases de gran solidesa.

Dins del conjunt es declaren diversos béns de rellevància local: palau del Batlle, església de l'Assumpció, ermita de Sant Ramon, la Roca Grossa, i les cases Almenar Andreu, Grijalbo i Martí. En aquest punt no entenc com el Museu del Batlle no s'ha considerat BIC.

Es fixen les normes transitòries en relació amb les intervencions urbanístiques, en tant es confecciona per al conjunt el preceptiu pla especial, obligació que no ha complit la corporació municipal.

Es considera que és un dels conjunts històrics de major importància de la Comunitat Valenciana per la seua gran bellesa i estat de conservació, així com per l'enclavament paisatgístic on es troba i on se situa la seua peculiar silueta, existint una interessant arquitectura popular.

Fins aquest punt, hem tractat de resumir una trajectòria, i uns resultats que, com hem vist, han estat possibles per la relació entre el primer impuls, nascut a partir de la creació del Museu, però, amb limitacions, ja que els veïns tradicionals de Vilafamés van ser més passius que actius, ja que foren els artistes i «els forasters» els restauradors dels primers nuclis del conjunt històric. D'altra banda, existeixen altres factors necessaris per a millorar el procés de conservació, no sols de l'estricta conjunt que

gaudeix de protecció, sinó del seu entorn, barris de Sant Ramon, de Sant Antoni, i la part de les noves construccions, així com pel paisatge que l'envolta, cas dels camps, cas de la zona que és visible des del conjunt històric. En concret, jo apuntaria les consideracions que segueixen:

1. En primer lloc, els poders públics local i superiors haurien d'habilitar normes i plans per a millorar la protecció i garantir la desaparició d'elements impropis, i observar la coherència entre la condició de BIC i els projectes d'obres. No vull entrar en punts concrets, però, opine que durant els darrers anys s'hi han comès errors; com a exemple citaria l'entorn del poble, hi ha casos molt evidents d'excessos, com són el del polígon industrial, el poliesportiu, i el d'un xalet a la Serreta, casos tots de gran impacte paisatgístic.

2. D'altra banda, estem ja en condicions de treure conclusions de les experiències que s'han donat al nostre país. L'arquitecte Fernando Gaja al seu estudi *Intervenciones en centros históricos de la Comunidad Valenciana*, després d'analitzar casos concrets extrau conclusions que a parer meu haurien de tenir-se en compte en el cas de Vilafamés. Així, sosté com la supervivència de l'arquitectura dels centres històrics passa pel manteniment de les persones que els habiten o ocupen, puix sense residents no és possible la conservació, la qual cosa comporta polítiques públiques de suport als veïns d'aqueixos espais urbans, evitar-ne la precarietat, i facilitar-hi dotacions i equipaments.

Pensant en Vilafamés, això implicaria incentivar i facilitar la vida al recinte que és BIC i als seus voltants, hauríem de resoldre-hi, per exemple, el problema del tràfic i aparcament, tema relacionat amb les dificultats de vida al nucli antic. Cal evitar les incomoditats actuals per als residents o visitants del Museu o activitats culturals. Cal constatar com la visió de vehicles aparcats és negativa.

En el mateix sentit, des dels experts de la Comissió ICARO del Col·legi d'Arquitectes de

València, es recomana la intervenció directa de l'administració a l'efecte de crear una dinàmica rehabilitadora que, fins i tot, cerque nous habitants als centres històrics, amb noves activitats, que optimitze les inversions i minimitze els efectes de les fluctuacions especulatives o l'abandonament dels residents.

3. En el nostre cas, el Museu continua essent, i ho serà, un element bàsic no sols per a recuperar el cas antic de Vilafamés, sinó per a la comarca i tot el territori valencià. La relació entre la millora del nucli antic i les activitats d'un Museu tan singular i amb una obra exposada, o dipositada, tan significativa és més que evident. En el moment actual el Museu existeix, però, les seues potencialitats són indiscutibles, sobretot si pensem com l'ampliació a la Casa Abadia, i altres espais, pendants per raons econòmiques, implicarien un nou impuls.

En síntesi, l'aposta resulta clara i inequívoca: potenciar, recuperar, arbitrar iniciatives públiques i privades, el conjunt del bell i important nucli antic de Vilafamés. Tal vegada una eina que podria facilitar-hi la tasca, com ha passat en uns altres llocs, seria la creació d'una fundació que ho gestionés, una idea que apunte com a possible estudi. Tanmateix, cal reivindicar més atenció de les institucions, i afegir-ne la declaració del Museu com a BIC específic.

A manera de resum

El que tenim, conjunt històric i Museu, representa un valor patrimonial en si mateix, compatible amb un ús raonable de l'activitat turística com a font de recursos. Caldria una estratègia per a fer habitable el nucli antic, i incentivar la seua ocupació, amb mesures de foment i suport. El Museu, que disposa d'una col·lecció molt valuosa i representativa, la qual es renova, és l'ànima del conjunt històric de Vilafamés. La seua millora i ampliació és una tasca que podem fer des de la col·laboració

entre institucions locals i autonòmiques, en la qual els ciutadans, siguen residents temporals o veïns fixes del poble, juntament amb el ventall d'artistes compromesos amb l'activitat museística, hauríem de fer pinya.

La societat valenciana en general no pot ignorar que el Museu i el conjunt històric de Vilafamés són un element de gran valor.

BIBLIOGRAFIA

- AACAV (2011) «Antonio López, un dels primers artistes en vindre», *Casc Antic de Vilafamés, Butlletí informatiu*, núm. 4, Vilafamés: Associació d'Amics del Casc Antic.
- (2012) «Beatriz Guttmann, un compromís permanent amb Vilafamés i el seu Museu», *Casc Antic de Vilafamés, Butlletí informatiu*, núm. 5, Vilafamés: Associació d'Amics del Casc Antic.
- (2013) «El mateix dia que arribarem al poble, comprarem la nostra casa. Agustín de Celis, pintor, i Miranda D'Amico, escultora», *Casc Antic de Vilafamés, Butlletí informatiu*, núm. 6, Vilafamés: Associació d'Amics del Casc Antic.
- (2014) «Progreso, l'artista amb major arrelament social a Vilafamés», *Casc Antic de Vilafamés, Butlletí informatiu*, núm. 7, Vilafamés: Associació d'Amics del Casc Antic.
- ARRAIZ GARCÍA, Miguel, Jiménez Alcañiz, César y López Silgo, Luis (2006) *Rehabilitación de Centros Históricos: Estrategias de Segunda Generación*, Valencia: Editorial Archival.
- CREMADES RODEJA, Roger (2007) *Macrourbanitzacions i agressions al paisatge mediterrani*, Gandia: Riu Blanc.
- GAJA Y DÍAZ, Fernando (2001) *Intervenciones en los centros históricos de la Comunidad Valenciana*, Valencia: Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports–Universitat Politècnica de València.
- GARCÍA CUETOS, María Pilar (2012) *El patrimonio cultural: conceptos básicos*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- GARCÍA GARCÍA, María Jesús (2000) *La conservación de los inmuebles históricos a través de técnicas urbanísticas y rehabilitadoras*, Monografía 1 de *Revista de Urbanismo y Edificación*, Aranzadi.
- GUTTMANN, Beatriz (1995): *El museo de Vilafamés, un hecho insólito*, Castellón: Diputación de Castellón.
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, Francisca (2002) *El patrimonio cultural: la memoria recuperada*. Gijón: Ediciones Trea.
- LÓPEZ BRAVO, Carlos (1999) *El patrimonio cultural en el sistema de derechos fundamentales*. Sevilla: Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones.
- MUÑOZ BADÍA, Ricardo (1985) *El Maestrazgo, l'Alcalatén, Benifassar y otras comarcas: Rutas de montaña y costumbres*, Castellón: Imprenta Nicolau.
- NOGUÉ, Joan (ed.) (2007): *La construcción social del paisaje*, Madrid: Biblioteca Nueva.
- RABASSA I VAQUER, Carles i Díaz de Rábago Hernández, Carmen (1995) *Documents per a la història de Vilafamés*, València: Consell Valencià de Cultura.
- SARTHOU CARRERES, Carles (1989) *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona: Confederación Española de Cajas de Ahorro.
- VVAA (1980): *Villafamés. Museo Popular de Arte Contemporáneo*, Valencia: Colegio Oficial de Arquitectos de Alicante, Valencia y Castellón.
- VVAA (2003) «La recuperación de los centros históricos», *Ciudades*, núm. 13, Valladolid: Universidad de Valladolid.

Recibido el 17 del 8 de 2015

Aceptado el 9 del 1 de 2016

BIBLID [2530-1330 (2016): 21-31]